

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Щербак Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ;
Грукач Вікторія Олександрівна – аспірантка історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розглянуто законодавчі ініціативи київського, волинського, подільського генерал-губернаторів, які мали сприяти подоланню польського впливу на Правобережжі України.

Ключові слова: законодавчі ініціативи; генерал-губернатор; оренда; землевладення; нормативно-правові основи; русифікація.

Рассмотрены законодательные инициативы киевского, волынского, подольского генерал-губернаторов, которые должны были способствовать преодолению польского влияния на Правобережье Украины.

Ключевые слова: законодательные инициативы; генерал-губернатор; аренда; землевладение; нормативно-правовые основы; русификация.

Consider legislative initiatives Kyiv, Volyn, Podolia General-governors who have to bridge the Polish influence on the Right Bank Ukraine.

Keywords: legislative initiative; the Governor-General; rental; ownership; regulatory and legal framework; Russification.

Політика царської влади щодо різних народів, які населяли Російську імперію, формувалася міністерствами внутрішніх справ, народної освіти, фінансів та іншими центральними державними установами. Водночас широкими повноваженнями були наділені представники місцевої влади.

Київську, Волинську та Подільську губернії, які за дореволюційним адміністративно-територіальним поділом були об'єднані в окрему адміністративно-територіальну одиницю – Південно-Західний край, очолював київський, волинський та подільський генерал-губернатор. Ці правобережні українські губернії відрізнялися від лівобережних та південних українських губерній своєю історією, складом населення і навіть чинним законодавством.

Соціально-економічні та політичні процеси на Правобережжі України в зазначений період достатньо висвітлені в історіографії. Однак своєрідність і специфіка цього регіону продовжує залишатися в полі наукового пошуку сучасних вітчизняних та зарубіжних учених.

Метою статті є висвітлення законодавчих ініціатив, з якими виступали в другій половині XIX ст. генерал-губернатори Південно-Західного краю для зменшення в цьому регіоні польського землеволодіння, що мало на той час важливе політичне значення.

Проведений авторами аналіз законодавства свідчить про намагання російського уряду ще з кінця XVIII ст. поєднати встановлення контролю над політичним життям приєднаних за поділами від Польщі територій з лояльністю до багатой польської шляхти, у якій він убачав свою опору. Як і на попередніх етапах своєї експансії, самодержавство намагалося зробити своїм союзником регіональну еліту. Уряд Катерини II підтвердив лояльній польській шляхті, яка була кооптована в російське дворянство, її право на землю і кріпаків. На Правобережжі була поширена чинність Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. Тому в першій чверті XIX ст. Правобережна Україна залишалася сполонізованим краєм.

Польське повстання 1830–1831 рр. стало переломним моментом у ставленні російської влади до приєднаних за поділами Польщі західних губерній. Для проведення активних інтеграційних заходів та політики русифікації на Правобережжі було впроваджено інститут генерал-губернаторства (1832–1914).

Аналіз нормативних актів свідчить, що серед заходів, які впроваджувались у другій половині XIX ст. для зменшення в краї суспільно-політичного значення поляків, пріоритет належав тим, реалізація яких мала забезпечити значне скорочення польського землеволодіння й землекористування та зростання російського. При цьому продовжувалася тенденція, спрямована на поділ та розкол поляків, що, насамперед, виявилось під час проведення реформи чиншового землеволодіння. Однак складні умови, у яких доводилося працювати місцевій адміністрації, гальмували процес русифікації Правобережжя, соціально-економічні ж позиції польських землевласників у регіоні в досліджуваний період залишалися досить міцними.

Землеволодіння як соціально-економічний критерій перебувало в руках польських латифундистів. У зазначений історичний період загальна кількість польського населення в трьох правобережних українських губерніях була невеликою. Зокрема, у 1880 р. на Волині проживало близько 187 тис. поляків, що становило 9 % від загальної кількості її населення. Наприкінці XIX ст. їх кількість ще зменшилася до 6,5 %, у Київській – до 2 %, у Подільській – до 2,3 % [1].

Однак вони продовжували відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті Південно-Західного краю, що пояснювалось їх

великими земельними володіннями. Найбільші маєтки знаходились на Волині. За свідченням волинського губернатора, за період з 1870 по 1890 рр. у губернії земельна власність російських поміщиків збільшилася за рахунок польської на 296,524 дес. І все ж кількість земель, яка залишалась у поляків, переважала ту кількість землі, яка була в росіян та українців (956,190 дес. проти 794,251 дес.) [2, с. 29]

Місцева влада намагалася змінити ситуацію, зокрема, за генерал-губернаторства О. Дрентельна (1881–1888) нею було виявлено 90 незаконних актів, унаслідок чого в осіб польської національності було відібрано 54 тис. дес. землі. Але, незважаючи на всі зусилля влади, наприкінці XIX ст. у Південно-Західному краї поляки володіли ще близько половиною всіх земель [3, с. 54–55]. У той час польське земельне питання на Правобережжі тісно перепліталось з єврейським. Незважаючи на законодавчі акти 1863 та 1865 рр., які забороняли єврейському населенню купувати й орендувати землю, подібна практика продовжувалася. Поляки, вдаючись до обходів, віддавали за високу оренду плату маєтки євреям на тривалий строк (інколи до 90 років). Це давало їм змогу уникнути продажу й гарантувало прибуток.

Представники місцевої адміністрації для послаблення польського впливу в Правобережній Україні та зменшення польського землеволодіння стали ініціаторами видання у 80-х роках низки законів. Зокрема, у 1881 р. за дорученням генерал-губернатора О. Дрентельна була підготовлена записка про землеволодіння в Південно-Західному краї. 21 січня 1882 р. генерал-губернатор звернувся до Міністерства внутрішніх справ, сформулювавши своє бачення проблеми і шляхів її розв'язання. Він логічно зазначав: у чийх руках знаходиться земля, у тих руках і сила. Надії на розв'язання проблеми генерал-губернатор покладав не на чиновників і поміщиків-великоросів, які мали прийти в край, а на місцеве населення, яке потребувало розв'язання своїх проблем і наділення землею. Наслідком такого звернення стали активне обговорення шляхів зростання російського землеволодіння в краї в урядових колах, дискусії в пресі і, зрештою, прийняття Закону від 27 грудня 1884 р., що підтверджував чинні на той час закони від 10 липня 1864 р. і 10 грудня 1865 р., спрямовані проти польського землеволодіння. Водночас згідно з 12 пунктів Закону від 27 грудня 1884 р., у дев'яти західних губерніях, у тому числі Київській, Подільській і Волинській, заборонялося давати під заставу маєтки особам, яким Законом від 10 грудня 1865 р. було заборонено придбання в цих губерніях земельної власності [4, № 2633]. У Законі визначено, що договори, підписані до видання цих Правил, зберігають свою силу до встановленого терміну, але не довше десяти років з дня їх оприлюднення. Термін оренди скорочувався до 12 років. При цьому адміністрації надавалося право судового позову про ліквідацію всіх договорів, які сприяли б передачі маєтків полякам. Водночас було створено перешкоди для орендування землі євреями.

Уряд надавав місцевій владі для реалізації наміченого курсу широкі повноваження. Зокрема, Законом від 1 листопада 1886 р. генерал-губернатору надавалося право видавати дозвіл на придбання землі в краї на свій розсуд. З метою обмеження польського землеволодіння 2 лютого 1891 р. було прийнято новий закон, який забороняв полякам передавати землю в довічне користування [5, № 7422].

Прийняття всіх цих законів мало сприяти значному зменшенню земельної власності польського населення. Однак поляки-власники знову різними шляхами намагалися їх обійти і зберегти за собою землю або продати її іншим полякам. Усвідомлюючи це, новий київський генерал-губернатор граф О. Ігнатьєв (1889–1897) відразу ж після свого призначення наказав губернаторам зібрати дані про стан польського землеволодіння в правобережних губерніях. Підготовлена таким чином відомість свідчила, що загальна площа польських маєтків у краї становила на 1890 р. 3 078 278 дес., з них у Київській губернії – 854 853 дес., Подільській – 942 593 дес., Волинській – 1 280 832 дес. [6]. На Київщині великі земельні угіддя належали родині Браницьких. На Волині, де польське землеволодіння було найбільшим, – родинам Потоцьких, Плятерів, Радзивіллів, Любомирських, Сангушків, Стецьких, Урбанських та ін. Вивчивши ситуацію, генерал-губернатор доповідав: “Ознайомившись з особливостями місцевого краю і переконавшись, що поляки усіма засобами намагаються утримати землю в своїх руках і що добровільний продаж маєтностей російським покупцям вважається у них майже зрадою народній справі, я дійшов думки про те, що потрібно дати новий поштовх до найшвидшого переходу польських маєтностей до російських рук і з цією метою 14 березня 1893 р. за № 3939 звернувся з пропозицією до міністра внутрішніх справ про додаткові обмеження узаконення землеволодіння” [7]. Генерал-губернатор пропонував: 1) заборонити особам польського походження придбання землі та передачу її у спадковість, крім прямого успадкування і успадкування у випадку смерті чоловіка чи жінки (між подружжям); 2) в усіх інших випадках спадкоємець зобов’язаний був продати майно і землю протягом двох років особам російського походження.

У разі виникнення суперечки за спадщину між непрямыми спадкоємцями вирішувати її можна було лише через суд [8].

Генерал-губернатор скаржився царю, що на свої пропозиції він не отримав відповіді, а “... між тим відсутність пропонуванних заходів, з одного боку, дає полякам можливість продовжувати придбання великих маєтностей у краї, наперекір явному змісту обмежувальних законів, а з іншого боку, позбавляє адміністрацію можливості користуватися належним чином наданим Законом від 27 грудня 1884 р. правом порушувати справу про ліквідацію нелегальних актів, з часу підписання яких минуло понад десять років” [8, арк. 6 зв.]. Згодом місцевою владою

було заборонено купувати частини спадщини, а дозвіл на успадкування надавався лише подружжю та по прямій лінії.

Граф О. Ігнат'єв був переконаний у необхідності якнайшвидшого введення таких заходів для більш активного “розполячення” Південно-Західного краю, де деякі з поляків, за його спостереженням, почали вже звикати до думки про переважання “русского начала” у краї, стали висловлювати свою вірність Росії [8, с. 17]. Але ці “деякі” поглиналися значною більшістю тих, хто ревниво охороняв польські звичаї, порядки та мову, і за можливості нагадували оточуючим про свою національність. Серед таких поміщиків-поляків царський указ від 27 березня 1897 р. “Об отмене, с 1 января 1897 года, установленного в 1863 году особого процентного сбора в доход казны с недвижимых имений лиц польского происхождения в девяти Западных губерниях” викликав надії на зміну в політиці російського уряду щодо поляків і скасування обмежувальних законів [9, с.143]. Як свідчать звіти місцевих державних установ, установлений після польського повстання 1863 р. особливий процентний збір у казну з нерухомості осіб польського походження (спочатку 10, а потім 5%), давав значний прибуток державі і часто змушував поляків продавати свої маєтності. Згодом, із зростанням прибутковості землі, цей збір, залишаючись у попередньому розмірі, став незначним і був скасований царським указом. У законі скасування цього збору обгрунтовувалося як турбота про підвищення добробуту поляків. Насправді ж уряд Миколи II продовжив політику обмеження польського землеволодіння. На це були спрямовані закони від 19 березня 1895 р. “Об изменении Высочайше утвержденных 14 марта 1892 года Временных Правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения”, якими запроваджувалися обмеження для осіб, які переселялись з Привіслянських губерній, та закон від 27 січня 1901 р. “Об ограничении принадлежащего крестьянам католического исповедания права приобретения земельной собственности в девяти Западных губерниях” [10, с. 45]. Цим Законом місцевої адміністрації надавалося право при видачі селянам римо-католицького віросповідання свідоцтв на придбання в цих губерніях земельних володінь визначати в них максимальні розміри ділянок, що можуть бути придбані, слідкуючи за тим, щоб загальна кількість землі, яка перебуває у власності селянина-католика, а також невіддільних членів його сім'ї, не перевищувала разом з наділом, який купувався, найвищої норми, що допускалася лише в окремих випадках, тобто 60 дес. [10]. Але представники місцевої влади вважали, що й такі розміри земельних наділів були завеликими і це могло призвести, на їх думку, до виникнення нового класу поміщиків із представників шляхти, яка була найменш політично благонадійною частиною польського населення Правобережної України. Щоб цього не допустити, вважали вони, варто було дозволяти такі покупки з особливою

обережністю й переважно в розмірі середнього селянського наділу [11, с. 51 зв.].

Проте заходи царського уряду, спрямовані на русифікацію Південно-Західного краю шляхом зменшення польського і збільшення російського та українського землеволодіння, часто не досягали своєї мети. Архівні матеріали свідчать, що цьому сприяли й немісцеві російські поміщики, які, придбавши землю на пільгових умовах, перепродавали її дорожче або здавали в оренду попереднім власникам.

Київський генерал-губернатор не знайшов спільної мови з місцевою елітою за її участь у першому та другому польських повстаннях і визначив головним своїм завданням усунути її від панування в краї. Він заміняв в установах її російськими чиновниками, зокрема, не допускав до владних повноважень у місцевих виборних установах. Суперництво між шляхтою і російською адміністрацією в праві на землеволодіння завершилося встановленням державного контролю за землекористуванням і земленабуттям. Слід урахувати ще одну складність діяльності місцевих адміністраторів на Правобережжі, які були ініціаторами видання більшості законів, спрямованих на послаблення польського впливу. Але закони не могли передбачити всі нюанси місцевого життя. Генерал-губернатори зверталися до Сенату та міністерств за роз'ясненнями і доповненнями, але столичні чиновники, як правило, відмовчувались. До того ж підкупи чиновників та поліції стали тут явищем звичним. Тому, незважаючи на зусилля генерал-губернаторів та губернаторів, реалізувати головну мету – знищити польський вплив у Правобережній Україні, їм зрештою так і не вдалося.

Питання землеволодіння в другій половині XIX ст. було одним з найважливіших у діяльності місцевої адміністрації правобережних українських губерній. Значна маса узаконень та розпоряджень, численне листування між місцевою владою і центром, що зберігається в архівних фондах свідчать про його актуальність і намагання влади розв'язати це питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Волынская губерния. – СПб., 1904. – Т. 8.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві ф. 442, опис 544, спр. 237.
3. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. : [у 2 т.] / Слабченко М. – К. : Держ. вид-во України, 1925–1927. – Т.1
4. Полное собрание законов Российской империи. – [3-е изд.]. – СПб., 1888. – Т. 6. – Отд. 1 : 1886.
5. Полное собрание законов Российской империи. – [3-е изд.]. – СПб., 1894. – Т. 11: 1891.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, опис 611, спр. 217.

7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, опис 1, спр. 1634.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, опис 613, спр. 81.
9. Полное собрание законов Российской империи. – 3-е изд. – СПб., 1900. – Т. 17. – Отд. 1 : 1897.
10. Полное собрание законов Российской империи. – 3-е изд. – СПб., 1903. – Т. 21. – Отд. 1 : 1901.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, опис 626, спр. 20.